

İSLAMDA ÇALIŞMA HAYATININ ZİHNİYET BOYUTU*

Yard. Doç. Dr. Fazlı ARABACI

Diğer bazı dinlerde olduğu gibi inananlarına belli bir hayat anlayışını, dünya görüşünü ve olaylar karşısında belirli bir tutumu telkin ve tavsiye eden İslam dini, inananların onu anlamaları ve yorumlamaları çerçevesinde belirli bir zihniyeti de beraberinde getirmiştir. Söz konusu bu zihniyet yorumlara göre bazen aktif, canlı ve hareketli, bazen pasif, âtıl ve durgun bir hayat anlayışını oluşturmuştur. Müslüman toplumun büyük bir bölümü tarafından paylaşılan dinî inanç ve değerlerin oluşturduğu ikinci tür olumsuz bir zihniyet anlayışı, onların çalışma ve iş alanlarına da tesir etmiştir.

Çalışma hayatında etkili olan bu zihniyetin temel sebepleri ne olabilir? İşte bizim burada ele alacağımız husus, yanlış bir din anlayışının oluşturduğu bu sebepleri ortaya koyarak, doğru ve uygun bir yaklaşımın nasıl olabileceğini vurgulamaktır.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren müslümanların genel durumları dikkate alınır, zihniyet bakımından ilk müslümanlarda dinamik bir hayat görüşünün ve bunun sonucu olarak ta canlı bir çalışma temposunun ve iktisadî hayatın belirtilerini görürüz. Daha sonraları çeşitli sebeplerle zamanla yerleşen âtıl, tembel, donuk ve durgun bir zihniyet, müslüman toplumların özellikleri arasına girmiştir. Yanlış Tasavvuf anlayışının ortaya koyduğu telakkilerle kökleşen bu anlayış, dünyanın müslümanlar için bir hapisane, inanmayanlar için cennet olduğunu kabul ederek, dünyadan kaçan ve dünya karşısında pasif bir tutumu takınan bir zihniyeti ayakta tutmaktadır.

Böylece İslam'da çalışma hayatı bir yandan bu dünyada kişinin yaşayabilmesi için mal, mülk edinme ihtiyacından dolayı dünya malıyla ilgilenmesi, diğer yandan, dünya malının müslümanı Allah yolundan alıkoyma tehlikesine karşı oluşturulan züht ve riyazet anlayışı çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu iki kutup arasında yapılan tercihler ya da birinin diğerini aşması, çalışma zihniyetinin çizgisini belirlemektedir.

Gerçekte, İslam her şeyden önce dünya ve âhiret dengesini sağlayan bir dindir. Böyle olmasına rağmen, belirli dönemlerden sonra yanlış yorumlanan zühd ve riyazet anlayışının etkisiyle dünyaya karşı takınılan olumsuz tavrın, bu dengenin bozulmasına sebep olduğu görülmektedir. Oysa "Allahın sana verdiği nimetlerle Ahiret yurdunu da kazanmaya çalış, bu dünyadaki nasibini de unutma" diyen ve "Yarabbi bize dünya'da ve Ahirette iyilik ver" diye dua etmemizi isteyen Allah dünyadan el ayak çekmemizi ya da dünya nimetlerine sırtımızı

---

* Doç. Dr. Fazlı ARABACI, G.Ü, Çorum İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Öğretim Üyesi

dönmeyi istememektedir. Kur'anda Ali İmran süresinin 14. ayetinde geçen "kadınlar, oğullar, yükler dolusu altın ve gümüşler" bunların hepsi, sırf dünya malı olduğundan dolayı kötülenmemiştir. Kötülük bu sayılanların içinde, kendinde değil, bunlara sahip olanların niyetinde, onları kullanmasında ve onlara yüklediği çeşitli anlam ve görevlerdedir. Bir hadisi şerifte belirtildiği üzere "Her ne şey ki seni Rabbinden çekip kendisi ile meşgul ederse dünya işte odur!". O halde uzak durulacak, sakınılacak süflü bir şey varsa o içimizde taşıdığımız kötü duygulardır. Yoksa Araf süresinin 31. ayetinde belirtildiği gibi "Allahın kulları için çıkardığı ziyetleri ve güzel rızıkları kimsenin haram kılmaya" hakkı yoktur. Çünkü Allah "Bakara süresinin 29. ayetinde "yeryüzünde ne varsa insanlar için yarattı"ğını bildirerek, Neml süresinin 86. ayetinde "geceyi dinlenmeniz için karanlık ve gündüzü çalışmanız için aydınlık yarattığını görmediniz mi?" diye uyarmakta, çalışma ortamını bizzat kendisinin yarattığını beyan etmektedir. Bu ve buna benzer ayet ve hadislerin her biri çalışmayı teşvik etmektedir.

Dünya ve içindekilerinin kötü ve Allah'tan uzaklaştırıcı olması, Hadîd süresinde belirtildiği gibi "bir oyun, eğlence, bir süs ve övünme, mal ve evlatların çokluğu ile yarış etme ve gururlanmadan dolaydır. Yoksa gurur ve hırsla kapılmadan, taşkınlıkları önleyecek şekilde sınır koyduktan sonra hangi tür dünya malı olursa olsun helal yollardan bunlarla meşgul olmanın İslam açısından hiç bir mahzuru olmadığı gibi bu bir görevdir.

Maalesef İslam dünyasında belirli dönem ve yerlerde tasavvufi gelenek içinde yer alan zühd ve riyazet anlayışı ve Ahiretin ebediliğini vurgulayan ayetlere bakarak dünyanın önemsiz olduğu şeklinde yorumlanması, dünyaya karşı ilgisizliği, pasiflik ve tembelliği körüklemiş, tabiatıyla bu anlayış olumsuz bir zihniyeti doğurmuştur.

Söz konusu zihniyetin özelliği hayata karşı ilgisiz, çevreye karşı bilgisiz, zamana karşı isteksiz kalmaktır. Çalışma hayatı bağlamında bu cümlemizi açacak olursak ihtiyacı kadar üretim, bugüne yetecek kadar rızık temini, bu düşüncelerin sonucu olarak uzlet hayatına çekilme ve insan ömrünün ahirete nazaran çok kısa olduğunu dikkate alarak zamanı iyi kullanamamaktır. Oysa Allah "Namaz bitince yeryüzüne dağılınız ve işlerinizle meşgul olunuz", diye emretmekte, Allah Rasûlü "kişinin çalışmasını, üretimde bulunmasını ve ailesini geçindirmesini Allah yolunda cihad ve gündüzleri oruç, geceleri namazla geçirme ile bir tutmaktadır." Peygamberimiz "Beş şey gelmeden önce beş şeyin kıymetini biliniz derken "zamanı iyi kullanmaya" önemle vurgu yapmıştır.

Dini inanç esasları arasında yer alan, fakat yanlış bir şekilde değerlendirilerek zihniyetimizi belirleyen diğer bir anlayış "kader" ve "tevekkül" anlayışıdır. Her şeyin Allah'ın bilgisi ve takdiri ile olduğunu içeren kader anlayışı, irade hürriyetini ortadan kaldıran determinizme, kaderciliğe dönüştürülünce, gelecekte ümitsiz, çevre ve tabiat olaylarına

karşı tepkisiz bir insan karşımıza çıkmakta, bu durum eli kolu bağlı bir müslüman anlayışını doğurmaktadır. Böyle bir anlayışı bakınız M. Akif nasıl hicvediyor:

Kadermiş!... Öyle mi? Hâşâ, bu söz değil doğru
Belânı istedin, Allah da verdi. Doğrusu bu...
"Çalış!" dedikçe Şeriat çalışmadın, durdun
Onun adına birçok hurafe uydurdun!
Sonunda bir de "tevekkül" sokuşturup araya,
Zavallı dini çevirdin onunla maskaraya!

Akif'in dediği gibi çalışma hayatının dengelerini bozan, kendi tembelliğini dine yükleyerek onu maskaraya çeviren anlayış, yanlış telâkki edilen tevekküldür. Tevekkül bilindiği gibi "İnsanın gerçekleştirmek istediği bir iş için gereken her şeyi yaptıktan sonra, sonucu Allah'tan beklemesi demektir. İslam inancına göre insan, tevekkülle hayata bağlanır ve çalışmaya teşvik edilir. Çünkü Allah insana çalıştığı için karşılığını mutlaka veren ve adalet sahibi olandır. Ancak zaman içinde bu anlayış değişerek tevekküle yanlış anlamlar yüklenmiş, Allah çalışana emeğinin karşılığını adaletle veren değil de, çalışmadan tevekkül edene istediğini verecek olan olarak düşünülmüştür. Böyle bir saptırmayı yine Akif'in dilinden dinleyelim:

Bırak çalışmayı emret oturduğun yerden,
Yorulma, öyle ya, Mevlâ ecîr-i hâsın iken!
Yazıp sabahleyin evden çıkarken işlerini;
Birer birer oku teknil edince defterini;
Bütün o işleri Rabbim görür: vazifesidir...
Yükün hafifledi... sen doğru kahveye gir!
Çoluk çocuk sürünürmüş sonunda aç kalarak...
Hudâ vekil-i umûrun değil mi? Keyfine bak!
Başın sıkıldı mı, kâfi senin o nazlı sesin
"Yetiş" de, kendisi gelsin, ya Hızırı göndersin
Evinde hastalanan varsa, borcudur: bakacak;
fifa hazinesi derhal oluk oluk akacak...
Demekki her şeyin Allah, Yanaşman, ırgadın o,
Çoluk çocuk ona ait, lalan, bacın, dadın o,
Alış seninse de, mes'ul olan veriştin o,
Denizde cenk olacakmış, askerinin, kumandanının o,
Köyün yasakçısı, şehrin de baş muhassılı o,

Tabib-i aile, eczacı... Hepsi o,
Ya sen nedin? Mütevekkil! Yutulmaz artık bu,
Biraz saygı gerektir... Ne saygısızlık bu?
Hüdayı kendisine kul yaptı, kendi oldu Hüda,
Utanmadan tevekkül diyor bu cür'ete ha?

Tevekkülle ilgili Akif'in bu sözlerine bir ilave yapmak gerekirse o da bütün hayatımızı etkileyen "kader" ve "tevekkül" anlayışının Kur'an ve Hadis çerçevesinde yeniden sorgulamasıdır.

Akıl denen nimetin hayatın farklı alanlarında ortaya çıkabilecek ihtiyaçları karşılamak ve felaketleri önlemek için uygun bir şekilde işletilmesi ve bilimsel alanda yapılan her yeniliği yakalamak gerekir. Ancak müslümanların bunu gerçekleştirecek yerde kendi hata ve günahlarını vurgulu ve duygulu bir ifadeyle üzerine yükledikleri "kör talih" ya da "kader" olarak isimlendirilen karanlık ve muammalı bir düşünceye mahkûm olduklarını görüyoruz. Bir misalle açmak gerekirse, acaba her yıl dolup taşarak sel felaketi meydana getiren bir nehrin meydana getirdiği zararlar ve boşa akan bu suların ardından yaz aylarında çekilen kuraklık bir "kör talih" in ya da "kader" in eseri midir? Yoksa aklın işletilememesi midir? Oysa söz konusu Nehrin önüne yapılan bir sedle hem sel felaketi önlenabilir, hem karanlık dünyamız ondan elde edilen enerjiyle aydınlanabilir, hem de kuraklık belasından kurtulmuş olunur. Ve böylece tabiat zorlukları karşısında "ne yapalım" diyerek sığınılan "kader" e yüklenen yanlış yorumlardan kurtulmuş oluruz.

Dünyanın ekonomik ve siyasal hareketlerini takip edemeyen, ürettiği malın iç ve dış pazarlarda satılması için gerekli tedbir almayan ve bunun sonucunda iflas eden iş adamımızın durumunu acaba "kader" le ne kadar açıklayabiliriz? Ya deprem felaketi karşısında dayanıklı bina yapacak yerde eksik malzemelerle günü kurtarma adına başkalarının geleceklerini körlüğe, topallığa kısaca sakatlığa ve ölüme mahkûm etmelere ne demeli?

Demek ki dinî olarak ifade edilen, fakat aslında birçok yönüyle zorluklar karşısında sığınarak kendi kendimizi bir tatmin aracı olan kader meselesinin, yapılması gereken her şey yapıldıktan sonra, başka hiç bir alternatif kalmayınca karşı karşıya kalınan bir durum olduğunun iyice anlaşılması, olumsuz olarak tezahür eden zihniyet problemini belirli düzeyde çözmüş olacaktır.

Eğitimsizlik yüzünden ya da belirli sosyal, siyasî sebeplerden dolayı ihmal edilen insanımızın içine düştüğü çeşitli sefaletlerin acaba ne kadar kaderle ilişkisi vardır? Burada suçlu olan kader mi yoksa eğitimi belirli aşamalarda kabiliyetlere göre düzenlemeyip, farklı alanlara yönlendirmeyerek ferdî kabiliyet ve özel teşebbüs imkânlarının önünü tıkayan

sorumlularda mı? O halde bir zihniyetin oluşması, dinî olarak ifadelendirilmesi, görüldüğü gibi tek yönlü değil, sosyal hayatın değişik alanlarda eksik bırakılan yönleriyle de ilgilidir.

Çalışma hayatının zihniyet yönlerini ele alırken dikkate alınması gereken diğer bir husus müslüman toplumlarda ferdiyetçi bir yapının geliştirilerek sürdürülememesidir. İslam öncesi Arabistan'da kabile içinde eriyip giden ve sadece hep birilerine dayanmakla varlığını ortaya koyabilen insana "birey olma" ve müslümanca "şahsiyet oluşturma" yollarını gösteren İslam'ın temel ilkelerinin bugün ihmal edilmesi, günümüz müslümanında olması gereken "müteşebbis ruh"un ya da kendi kendine "var olma" anlayışının önlerini tıkayarak hep birilerine muhtaç olmayı gerektirmiştir.

Bunun yanında geleneksel olarak aileden eğitime varıncaya kadar yetişme tarzımızın ve sosyalleşme süreçlerinin hep otoriter bir yapıya bağlı olması ve en önemlisi sosyal ilişkilerin tıpkı Allahla kul arasındaki ilişki gibi dikey olarak düzenlenmesi, şahsiyeti silik, kendi kendine var olamayan kişiliklerin oluşmasına imkân sağlamıştır. Bu durum iş hayatında hep başkalarından, örneğin devletten, babadan diğer yakınlarından bir yardım bekleyen, ama bir türlü kendi özel girişimleriyle başarıya ulaşma gayreti gösteremeyen anlayışı artırmıştır.

Toplumun oluşturduğu sosyal hayatın önemli bir bölümünü teşkil eden çalışma alanının genişlemesi, ilerlemesi ve önemli adımların atılması için

- 1-Kendi yeteneğini ortaya koyabilen ferdiyetçi bir yapı
- 2-Çalışma hayatında akılcı ve bilinçli yaklaşım
- 3-Boş zamanlarını öldürmeden düzenli ve çok çalışma
- 4-İyi bir tasarrufçu olma gibi temel prensipler yerleştirilememiştir.

Çalışma hayatına etki eden bu prensiplerle ilgili İslam'ın getirdiği ilkeler dikkate alınmadığından, günümüz müslümanının çalışma hayatıyla ilgili anlayış problemlile hale geldiği gibi, bu problemin dinden kaynaklandığı şeklinde yanlış bir yargıya da gidilmektedir. Oysa Kur'ana ve Hz. Peygamberin tavsiyelerine baktığımızda böyle bir yargıya varmanın mümkün olmadığını görüyoruz.

Çünkü her şeyden önce İslam insana sorumluluk yüklemiş, onu dünyada hüküm ve tasarrufta bulunmaya yetkili kılmış¹, ferdi kabiliyetlere göre farklılaşmayı tabii kabul ederek, bunu toplumda iş bölümünün, sosyal hareketliliğin ve ekonomik faaliyetlerin canlılığının temeli saymıştır: (İnsanları derecelendirdik ki birbirleriyle iş görsünler)². "İnsan için ancak

---

¹Mülk, 15.

²Zuhruf, 32.

çalıştığının karşılığı vardır"³ derken ondaki üretici güce yani emeğe büyük bir önem vermiş, emeği erkek ve kadın arasında fark gözetmeksizin maddî ve manevî yönleriyle ele alarak, insanın sorumluluğunu biçimlendiren ve kıymetini tayin eden bir unsur haline getirmiştir.

Görüldüğü gibi Kur'an ve Hadis'in ortaya koyduğu gerçekler çalışma hayatını teşvik edip, dinamik kılarken, bunların yanlış yorumu ve bu konuda yanlış bilgiler, ekonomik faaliyetleri ve buna bağlı olarak gelişme çizgisini önemli derecede etkilemektedir. Halkın dini inançlarıyla oluşturduğu zihniyetin ülke ekonomisi ve kalkınmasıyla ilişkilerini ele alan çalışmalara bakıldığında bu durumla ilgili önemli sıkıntıların olduğu görülmektedir. Ancak bu alandaki çalışmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu alanda yapılacak çalışmalar sonucu elde edilecek bulguların, din eğitimi ve din hizmetlerine yansıtılmasıyla önemli mesafelerin alınacağına gönülden inanıyoruz. Ancak bunun için ilgili, etkili ve yetkili kurumların mevcut ya da oluşturulacak projelere destek vermeleri, proje sahipleri ile işbirliğine girmeleri elzem görünmektedir.

---

³ Necm,39-40; Enbiya 94.